

Хом'як І. М., д.пед.н., професор (Національний університет «Острозька академія»)

ПРАВОПИСНИЙ СКЛАДНИК У ВИВЧЕННІ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ

***Анотація.** У статті розкрито основні підходи до вирішення проблеми вибору державної мови; проаналізовано Конституційне положення про державність української мови; вмотивовано, чому непаритетний білінгвізм призвів до суржикомовного спілкування, яке перешкоджає успішному вивченню державної мови; обґрунтовано необхідність формувати у школярів правописну компетентність з огляду на стан мовленнєвого середовища, у якому перебуває школяр; потребу здійснювати лінгвістичний діагноз для з'ясування правильності вживання лексеми шляхом виявлення інтерферованих компонентів, здатних деформувати норми письма; зосереджено увагу на важливості вироблення в учнів умінь розпізнавати орфограми, оперативно визначати їх у вживаних словах, що сприятиме формуванню в них правописної компетентності.*

***Ключові слова:** державна мова, українська мова – державна мова в Україні, мовленнєве середовище, лінгвістичний діагноз слова, розпізнавальні ознаки орфограм.*

***Аннотация.** В статье раскрыты основные подходы к решению проблемы выбора государственного языка; проведен анализ Конституционного положения о государственности украинского языка; мотивировано, почему непаритетный билингвизм спровоцировал суржиковое общение, которое препятствует успешному изучению государственного языка; обоснована необходимость формирования у школьников правописной компетентности с учетом состояния речевой среды, в которой пребывает школьник; потребность использования лингвистического диагноза для установления правильности использования лексемы через выявление интерферированных компонентов, способных деформировать нормы письма; сосредоточено внимание на необходимости формирования у школьников умений замечать орфограммы, оперативно определять их в используемых словах, что будет способствовать формированию у них правописной компетентности.*

***Ключевые слова:** государственный язык, украинский язык – государственный язык в Украине, речевая среда, лингвистический анализ слова, распознавательные признаки орфограмм.*

Annotation. *In the article the main approaches to the solution of the problem of official language choice are defined; Constitutional regulations about the Ukrainian language nationhood are analyzed; it is grounded why no parity bilingualism has led to the mixed Russian-Ukrainian communication which prevents successful learning of official language; the necessity of students' orthographic competence formation regarding the features of linguistic environment where they stay is justified; the necessity of linguistic diagnosis completion in order to ascertain the correctness of the lexeme usage by identifying interfered components which can distort the spelling rules is studied; the importance of developing students' spelling rules recognition, quickly identifying them among used words that will help to form their spelling competency.*

Keywords: *official language, Ukrainian language is the official language of Ukraine, linguistic environment, linguistic diagnosis of the word; features of spelling rules recognition.*

Аналіз наукової літератури свідчить, що поняття державної мови відносно нове, оскільки виникло з розвитком національних держав. У багатонаціональних країнах такий статус закріплюється, як правило, за мовою більшості населення. Зі здобуттям Україною незалежності постала проблема державного вноормування у співіснуванні мов різних етносів.

Відповідно до нормативної класифікації Організації об'єднаних націй (ООН) і за європейською практикою до одномовних гомоетнічних держав належать ті, у яких представники одного етносу становлять 67 і більше відсотків населення країни (для порівняння: за переписом населення 2001 року українці становили 77,8 відсотка населення України). Кількомовні гомоетнічні або постколоніальні держави вирізняються тим, що, хоча в них і домінує місцеве населення, після набуття незалежності тут ще тривалий час поряд із національною продовжує функціонувати мова колишньої метрополії (Ірландія, Білорусь, Україна та ін.) [1, с. 37].

Проблемам становлення і розвитку державної мови приділяли увагу Б. М. Ажнюк, Т. М. Бурда, В. М. Демченко, В. В. Заблоцький, О. М. Куць, І. П. Лопушинський, І. М. Плотницька, О. О. Тараненко, І. П. Юшук та ін.

Метою нашої статті є дослідження основних підходів до вирішення проблеми вибору державної мови, з'ясування, що таке державна мова, її функціонування в галузі освіти і, зокрема, особливості засвоєння правопису в загальноосвітній школі як невід'ємного складника державної української мови.

У мовному законодавстві країн світу, стверджує О. О. Тараненко, є три основні підходи до розв'язання проблеми вибору державної (офіційної) мови: найпоширеніший підхід полягає в тому, що мовою державного життя обирається мова однієї корінної національності, яка зробила основний внесок у формування держави і переважає в кількісному

відношенні інші її етнічні групи, наприклад, іспанська (кастильська) мова в Іспанії (75 % мовців); другий шлях – визначення як державних усіх основних мов корінного населення країни, наприклад, у Швейцарії три офіційні мови – німецька, французька, італійська; третій підхід – також із законодавчим закріпленням у функції офіційної мови двох або більше поширених у країні мов або зі співіснуванням у законодавстві країни понять «офіційна», «державна» мови. Статус двох офіційних мов (національної і колишньої метрополії) практикується в постколоніальних країнах, наприклад, ірландська та англійська в Ірландії [2, с. 7–9].

За своїм мовним законодавством, зазначає І. П. Лопушинський, Україна, окрім Криму, належить до першої з трьох названих груп, але тільки де-юре, насправді ж – більше до третьої з фактичним домінуванням мови колишньої російської метрополії [1, с. 38]. Слід сказати, що після Революції Гідності цей процес дещо змінився.

Державною, або офіційною, мовою є мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування в публічних сферах суспільного життя: державному управлінні та діловодстві, громадських органах і організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти і науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики тощо [1, с. 348].

У Конституції України (1996 р.) затверджено положення про те, що «державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України» [3, с. 4].

Знання державної (української) мови дає можливість, по-перше, повноцінної реалізації всіх прав і свобод у межах Української держави на всіх виборних, державних, виробничих посадах (незалежно від етнічного походження і віросповідання); по-друге, можливість реалізувати творчі здібності в усіх сферах культурно-освітнього життя; по-третє, доступ до джерел української духовності, культури, науки, літератури, мистецтва, традицій і змогу урізноманітнювати свій творчий духовний світ відповідно до соціальної ролі, інтересів, уподобань; по-четверте, – відчуття єдності з державою, яка про тебе піклується і яку ти зміцнюєш, відчуття єдності із землею, на якій живеш, народом – творцем і носієм української мови; почуття комфортності від того, що ти вдома, що ти успадковуєш і несеш історичну пам'ять однієї з найвидатніших культур [4, с. 10].

Соціологічні дослідження підтверджують розширення функціонування української мови в освітній галузі порівняно з такими сферами, як бізнес, ЗМІ, Інтернет, кіновиробництво, книговидання. Однак, сучасна мовна ситуація в сфері освіти, як зауважує О.Калиновська, характеризується принциповою розбіжністю між задекларованим статусом української мови як державної, правовими механізмами реалізації цього статусу і фактичним її виконанням: з одного боку, наявна достатня кількість правових

документів, що захищають державну мову, з іншого – відсутні дієві контрольні-регулятивні механізми, що послаблює виконання законодавчих норм [5, с. 201].

Дається взнаки далеко не паритетна практика білінгвізму, який із часів становлення Української держави (1917–1920 рр.) мав «активний односторонньо спрямований характер, скерований у бік російської мови» [1, с. 56]. З метою зросійщення освітньої системи в радянський період було проведено низку заходів, з-поміж яких: запровадження російської мови в дошкільних закладах; читання переважної більшості лекцій у вищих навчальних закладах російською мовою (нормативний білінгвізм); прийом вступних іспитів також російською мовою (односторонньо-нормативний і ненормативний білінгвізм) [6].

Ю. Шевельов із приводу українсько-російської двомовності писав свого часу, що в Україні завжди була небезпека переростання двомовності в неукраїнську одномовність, що досить часто і траплялося: українці ставали або російськомовними, або суржикомовними [7]. Тому формування правописної, зокрема орфографічної, компетентності на уроках української мови в сучасній загальноосвітній школі необхідно здійснювати з огляду на мовленнєве середовище, в якому перебуває школяр. З цією метою необхідно передусім коригувати zdeформовану лексему відповідно до літературного аналога.

Поставити лінгвістичний діагноз слова в нашому дослідженні означає з'ясувати правильність його вживання шляхом виявлення інтерферованих компонентів, що в процесі письма спричиняють деформування орфографічних норм. У зв'язку з цим учні повинні: 1) знати особливості виучуваних систем української і російської мов; 2) розуміти природу діалектних явищ; 3) відчувати нашарування нелітературних елементів в орфоепічній, лексичній і граматичній структурах рідної мови та вміти протиставляти їх нормам літературної мови.

Наприклад, в ареалі південно-західного наріччя, визначаючи діагноз характерного для цих говорів дієслова [хо'дит] (*Він ходит до школи*), учень уголос або «про себе» може описувати умови вживання знака м'якшення в аналізованому слові і робити висновок, що на відміну від діалектної і російської мов у літературній українській мові в дієслівних закінченнях 3 особи однини II дієвідміни вживається знак м'якшення.

В умовах інтерферованого мовленнєвого оточення рекомендується така послідовність виконання розумових дій у тій її частині, що стосується переходу від операцій зовнішніх, предметних, до внутрішніх, мислених: 1) читання учнями орфографічно складних слів, записаних на картках або класній дошці; 2) промовляння слів уголос; 3) мислене, внутрішнє сприймання слів.

Правописно складні слова слід посилено використовувати в зорово-слухових вправах. Наприклад, для школярів, які проживають в ареалі південно-західних говорів, важкими для написання є слова з літерою на позначення голосного [o], який у ненаголошеній позиції так лабіалізувався, що артикуляційно зближився зі звуком [y]: [уб'і́д] – *обід*, [субо'йу] – *собою*, [тур'і'к] – *торік* і т.ін.

А таких випадках на спеціальних картках виразним шрифтом необхідно записати слова, щоб їх легко змогли прочитати учні: *обгортка, один, оглядач; гордість, море, поле; льон, бадьорій, сьомий; тополя, осока, сьогодні; зозуля, кожух, горіх.*

При цьому вчитель повинен почергово демонструвати картки, роблячи паузи для осмисленого читання учнями записаних слів, далі сам повинен зачитати перші три слова, в яких голосний [o] звучить чітко, без будь-якого наближення до інших звуків. Учні повинні наслідувати вимову наставника. У такий спосіб вони повинні вимовляти й наступні слова, в яких [o] виразно артикулюється в наголошеній позиції після твердих приголосних (*гордість, море, поле*), м'яких (*льон, бадьорій, сьомий*), у ненаголошеній позиції після твердих і м'яких приголосних (*тополя, осока, сьогодні*). Зачитуючи слова, вміщені на останніх трьох картках, учитель повинен акцентувати увагу школярів на нормативності вимови [o] з незначним наближенням до [y] в позиції перед складом із наголошеними [y] та [i].

Школярі варто повторно вимовляти запропоновані вчителем слова, спостерігаючи за способом артикулювання аналізованого звука, завчати його вимову, щоб за аналогією до зразка правильно вимовляти й інші слова з артикуляційно складним для них голосним [o].

Під час вимовних тренувань не варто захоплюватися повторами звуків хором, потрібно чути вимову кожного учня: орфоепічні вправління слід завершувати демонструванням вимови, що відповідає нормам літературної мови, після чого вчитель повинен знову показати картки, але тепер уже для мисленого, або внутрішнього, сприймання усталених у свідомості учнів словесних образів, які «віддзеркалюють» звучання раніше вимовлених слів і є виявом готовності до передачі їх на письмі.

У процесі самостійної творчої роботи учням необхідно: 1) чітко усвідомити, якою мовою здійснюється виклад думок (українською, російською чи діалектною); 2) у внутрішньому і писемному мовленні контролювати відповідність уживаних слів нормативним особливостям української літературної мови; 3) зіставити деформовані в мовленнєвому середовищі форми з літературними аналогами; 4) визначити лексичне значення вибраних для написання мовних відповідників; 5) застосувати орфографічне промовляння слів; 6) графічно передати слова на письмі.

Необхідною умовою формування в учнів орфографічних умінь і навичок є їхня здатність бачити орфограми, оперативно визначати їх у вживаних словах. Учні припускатимуться значно менше помилок, якщо вмітимуть зосереджувати увагу на структурі слова, відчуватимуть «орфографічні місця», знатимуть особливості мовних явищ, які становлять зміст орфограм.

Вміння помічати правописно «підступні» місця формуються в учнів на основі теоретичних знань. Тому школяреві, який «бачить тільки поверхові, для всіх очевидні ознаки предметів, речей, явищ, який не зробив жодного «відкриття», проникаючи в їхню глибину, суть, не пережив почуття подиву перед несподіваним взаємозв'язком явищ» [8, с. 516], важко визначати орфограми, а тим більше запам'ятати умови їх вживання.

Розпізнавальні ознаки правильних написань зумовлені взаємозв'язком орфографії з різними розділами української мови. В основі орфограм лежать фонетичні особливості, які полягають у чіткому усвідомленні учнями звукового складу мови, графічні, що становлять співвідношення писемних знаків із фонетичними властивостями мови, фонематичні, пов'язані з морфологічними чергуваннями фонем, словотворчі, зумовлені написанням значущих частин слова, семантичні, що характеризуються лексичним значенням окремих слів і словотворчих морфем.

Нерідко учні середніх класів плутають іменники на означення дії з дієсловами, прикметники з дієприкметниками, роблячи при цьому орфографічні помилки (наприклад: *незліче'нний, незді'йснений* замість *незліче'нний, незді'йснений*), не диференціюють прийменники і префікси, не виявляють граматичні і смислові зв'язки між словами. Їм нелегко зважати на предметно-логічний зміст мовних фактів і сконцентрувати увагу на орфограмах. Щоб полегшити школярам це завдання, необхідно виховувати в них увагу до «матерії мови» – мовних знаків. Це особливо важливо з огляду на складність мовленнєвого оточення, в якому перебувають школярі. Відомо, що в більшості випадків розпізнавання орфограми пов'язано з порівнянням писемного мовлення з усним.

Для розвитку орфографічної пильності потрібно: 1) виробити в учнів загальнолінгвістичні вміння (визначати наголошеність складів, розрізняти глухі і дзвінкі приголосні, розбирати слова за будовою, відрізняти частини мови, члени речення тощо); 2) навчити їх зіставляти факти літературної мови і деформованої; 3) ознайомити школярів із характерними ознаками орфограм.

Коли учень знатиме розпізнавальні риси орфограм, він перестане бути орфографічно безпорадним, бо у виборі правильних написань завжди зможе вдатися до правила.

Визначальними ознаками орфограм, які опрацьовуються в 5–7 класах, є:

1. Для орфограм-букв на позначення голосних звуків: а) літери **е, и, о**, що передають ненаголошені голосні (*озцмина, вересень, кошєня, колючий*);

б) чергування **о, е з і** (*сходу – схід, семи – сім*); в) чергування **о, е** після шиплячих (*чернетка – чорний, шестиденка – шостий*); г) чергування голосних у дієслівних коренях (*ломити – ламати, нести – ніс, терти – витирати*); г) **и, і** після шиплячих та **г, к, х** (*щіпка, кипіти, хижак, щітка*);

2. Для орфограм-букв на позначення приголосних звуків: а) наявність приголосних, що уподібнюються (*легко, косьба*); б) змінювані приголосні (*Рівненський – Рівненщина, залізниця – залізничний, птах – птаство, словак – словацький*); в) подвоєні і подовжені приголосні (*роззброїти, годинник, розрісся, здоровенний; весілля, стаття, міддю, лєш, навманья*); г) спрощені приголосні (*радість – радісний, мислити – навмисне, тріск – тріснути*);

3. Для орфограми-букви, що не позначає звука: наявність літер **д, т, з, с, ц, л, н, дз**, які передають на письмі м'які приголосні в кінці складу і слова (*сильний, молодь, поглянь, мільярд*) і в середині складу перед **о** (*осіннього, всього*);

4. Для орфограми-апострофа: роздільна вимова **я, ю, є, ї** після твердих приголосних (*п'ять, узгір'я, під'єднати, Лук'ячук*);

5. Для орфограм – великих букв: а) початок речення (*Свій край – як рай. – Нар. тв.*); б) наявність власних імен, географічних та адміністративних найменувань, назв державних і релігійних свят, урядових нагород (*Ліна Костенко, Володимир-Волинський, День незалежності України, Міністерство освіти і науки України, Благовіщення, Різдво, Хрест князя Володимира Великого*);

6. Для орфограм-дефісів: а) складні слова (*мовно-літературний, член-кореспондент*); б) префікси *казна-, хтозна-, будь-* (*хтозна-коли, будь-який*); в) поєднання префікса *по-* і суфіксів *-е, -и, -ому, -ему (-ему)* у прислівниках (*по-перше, по-народному*); г) суфікси *-небудь, -таки, -то, -от* (*хто-небудь, де-таки*); г) модальні частки *бо, но, то, от, таки* (*скажи-но, як-от*);

7. Для орфограм-пропусків і контактів: а) наявність *не, ні* (*недоля, не знаючи, ніде, ні в чому*); б) формотворчі частки *хай, нехай, бодай, б, би* (*хай радіє, виконав би*); в) префікси у прикметниках найвищого ступеня порівняння *най-, як-, що-* (*найздібніший, якнайкращий*); г) числівники, що закінчуються на *-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний* (*восьмитисячний, трьохмільйонний*); г) прислівники із суфіксами *-о, -е (-є), -и, -ки, -у (-ю), -а (-я), -і* (*повсюди, наяву, спідлоба, мимоволі*); д) прості, складні і складені сполучники (*бо, зате, для того щоб*); е) складні слова (*суспільно_корисний, складно_сурядний*);

8. Для орфограми-риси – кінець рядка.

Отже, державна мова – один із основних атрибутів країни, яка законодавчо гарантує розвиток і вдосконалення обов'язкового засобу спілкування, визначає сфери його застосування. Згідно з Конституцією України державна мова в Україні – українська, однак відсутність

контрольно-регулятивних механізмів послаблює виконання законодавчих норм її функціонування. Декларативний характер мовного закону не забезпечує вільне і грамотне використання української мови в усіх сферах суспільної діяльності. Явища інтерференції спостерігаються на різних рівнях: лексичному, фонетичному, граматичному. Тому формування правописної компетентності в загальноосвітній школі необхідно здійснювати з урахуванням стану сучасного мовленнєвого середовища.

1. Лопушинський І. П. Державна мовна політика в Україні : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / І. П. Лопушинський. – Херсон : Олді-плюс, 2010. – 478 с.
2. Тараненко О. Юридичний статус мов і мовна дійсність / О. Тараненко // Мова державна – мова офіційна. – К. : Просвіта, 1995. – С. 6–12.
3. Конституція України : Прийнята 28 червня 1996 року. – Львів : За вільну Україну, 1996. – 64 с.
4. Мацько Л. І. Державна мова України / Л. І. Мацько // Проблеми розвитку і застосування мов в Україні. – Випуск II. – К., 1998. – 64 с.
5. Калиновська О. Мовна ситуація в сфері освіти / О. Калиновська // Мовна політика та мовна ситуація в Україні : аналіз і рекомендації / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 363 с.
6. Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу / О. Ткаченко. – К. : Спалах, 2004. – 272 с.
7. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / Ю. Шевельов. – Мюнхен : Сучасність, 1987. – 296 с.
8. Сухомлинський В. О. Сто порад учителю / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори в 5-ти т. – Т. 2. – К. : Рад. школа, 1976. – С. 419–654.

Рецензент: д.пед.н., професор Дем'янчук А. С.